

Türkçedeki İlk Karşılaştırmalı Edebiyat Tarihi: Tarih-i Edebî-i Âlem

The First Comparative Literature History in Turkish: Tarih-i Edebî-i Âlem

Hakan Soydaş¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Trabzon, Türkiye

ORCID: H.S.0000-0003-4939-3434

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hakan Soydaş,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Trabzon, Türkiye
E-posta: hakan_soydas@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 20.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 29.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 16.10.2023

Kabul/Accepted: 28.11.2023

Online Yayın/Published Online: 20.12.2023

Atf/Citation: Soydas, H. (2023). Türkçedeki
ilk karşılaştırmalı edebiyat tarihi: Tarih-i Edebî-i
Âlem. *TUDED*, 63(2), 591-616.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1368266>

ÖZET

XVIII. yüzyıl itibarıyla kültür ve sanat alanlarında görülen arayışlar XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir edebî yenileşme hareketi olma hüviyeti kazanır. Yenileşme devri Türk edebiyatı olarak adlandırılan bu süreç boyunca yoğun çeviri faaliyeti dikkati çeker. Mehmed Ali Ayni, devrinin iyi yetmiş isimlerinden biridir. O, telif eserleri kadar çeviri üzerine değerlendirmelerde bulunduğu çalışmaları ve çeviri eserleriyle de öne çıkmıştır. Mehmed Ali Ayni'nin Frédéric Loliée'den *Tarih-i Edebî-i Âlem* ismiyle çevirdiği *Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle*, bahse konu edilen tarihî paradigma bağlamında Türkçeye kazandırılmış olan ilk karşılaştırmalı edebiyat tarihidir. Çalışmamızda, ismi geçen eserin yayımlanma sürecinde maruz kaldığı sansür ve toplatılma girişimi tarihi bağlamı içinde açıklanacaktır. Ardından metnin çeviri yöntemi üzerinde durulacaktır. Mehmed Ali Ayni eserin ön kısmını Mehmed Galib Bey'le ortaklaşa çevirmiştir. Makalede öncelikle, eser Türkçeye nakledilirken çevirmenlerin ne tür tasarruflarda bulduklarına dikkat çekilecektir. Muhteva analizi kısmında ise eserin Türk edebiyatının ilgili döneminde hangi sebeplerle çevrilmiş olabileceği üzerine tarihî bağlam ekseninde değerlendirmelerde bulunulacak ve içeriğine dair bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Ali Ayni, Frédéric Loliée, yeni Türk edebiyatı, çeviri, karşılaştırmalı edebiyat

ABSTRACT

The pursuits in the fields of culture and art from the 18th century gained the identity of a literary modernization movement in the late 19th century. During this period, which is known as the Turkish literature of the innovation period, intensive translation activity attracted attention. Mehmed Ali Ayni was one of the well-known names in this period. He came to the forefront with his translations. *Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle*, translated by Mehmed Ali Ayni from Frédéric Loliée under the title *Tarih-i Edebî-i Âlem*, is the first history of comparative literature to be translated into Turkish on the axis of the aforementioned historical paradigm. In this study, the censorship and attempts to confiscate the work during the publication process will be explained in its historical context. Subsequently, the translation method of the text is emphasized. Mehmed Ali Ayni translated the first part of the work jointly with Mehmed Galib Bey. First, it pointed out how much the translators made while translating the work. In the content analysis section, the rationale for the work in the relevant period of Turkish literature is evaluated in its historical context.

Keywords: Mehmed Ali Ayni, Frédéric Loliée, modern Turkish literature, translation, comparative literature

EXTENDED ABSTRACT

Due to the relationship established with the West, different searches emerged in the field of literature in terms of literary genres and content. Literary genres specific to Western literature have been introduced, and new works with perception and expression characteristics different from those of traditional literature have emerged. The first work cannot fully implement the aesthetic judgments and standards of the imitated literary source. Biographical works and literary histories that introduce the world of Western thought and culture are translated into Turkish. Several translations have been made in the genres of novels, stories, poetry, and theater. Thus, it is observed that essays on modernization emerged under the influence of the West, which is fueled by translations. Itineraries, biographies, histories of literature, letters, discussion documents, and various types of literary translations play an important role in recognizing Western literature. Itineraries are texts that convey the value judgments, technical levels, and daily lifestyles of a foreign civilization to the reader firsthand. The new style works of the writers were influenced by the admiration that developed after their interest was encountered. For comparison studies, the impact stage sum is extremely useful. Studies of comparative literature discussions on this effect. Aesthetic aesthetic phenomena in French and Turkish literature. In these discussions, distortion of the original literature is sometimes criticized, while at other times the relevance of certain aesthetic elements is emphasized. Either way, comparative studies become the first condition for self-expression, regardless of one's stance.

Interest in foreign literature often seeks to establish limits while satisfying the need for self-expression. Writers who translate their literary preferences into aesthetic measures produce works that are influenced by these measures. Even when comparative literature was not mentioned in our literature after the Tanzimat period, comparative literature discussions and criticisms were made in practice. *Tarih-i Edebî-i Âlem* discussed in this review, is the first history of comparative literature translated from French to Turkish. This book was published by Mehmed Ali Ayni under the name of *Tarih-i Edebî-i Âlem*. This is Frédéric Loliée's *Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle*. Mehmed Ali Ayni states that the work can be considered successful in its current form, despite the challenges he faced in terms of style and arrangement. The first six chapters of this work were translated jointly with Mehmed Galib Bey. When the French original and the Turkish translation of the work were compared in terms of titling the chapters, the omissions and summaries in the translated work attracted attention in the first place. Mehmed Galib and Mehmed Ali Ayni shortened the work, which contains a detailed explanation of the history of humanity, and translated it into Turkish. Throughout the translation, several footnotes from the original work and references were frequently missing parentheses upon their first mention in the text. Moreover, some proper names and concepts, which were absent in the original version, were introduced as short footnotes.

This translated work should also be evaluated as a textbook and/or reference work. In this way, a source works that people who do not understand foreign languages can get information about human history and literary interactions, which has been brought to the Ottoman press. The fact that both Mehmed Galib and Mehmed Ali Ayni translated works as school books strengthens the possibility that they had this intention for *Tarih-i Edebî-i Âlem*.

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren Avrupa ile siyasi ve askerî konularda ilişki hâindedir. Osmanlı, egemenlik yarışına dayalı olan bu ilişki ağında uzun zaman maddi ve manevi sebeplere bağlı olarak kendisini Batıya karşı üstün görür. XV. ve XVI. yüzyıllarda farklı yollarla ve seçici bir tavırla Avrupa’da görülen askerî teknolojiye, madencilik faaliyetine, coğrafya ve tıp alanlarına karşı dikkat kesilir. Karşılıklı ilişkilerin bu ilk evresi için henüz bir etkiden değil fakat ilgiden bahsetmek mümkündür. Avrupa’ya karşı duyulan üstünlük psikolojisi XVIII. yüzyıldan itibaren özellikle *Istılah-ı Nemçe Sefaretnâmesi* gibi metinler yoluyla artık tedricen zayıflar (İhsanoğlu, 2022, s. 35-38, 54-55). Enver Ziya Karal’ın işaret ettiği üzere zaten bu yüzyıldan itibaren Avrupa’nın etkisi altında ıslahatlar yapılmaya başlanır (1999, s. 16).

Ahmed Refik Altınay’ın Lale Devri olarak isimlendirdiği 1718-1730 arası yıllar, “Osmanlılar için parlak bir devr-i intibah, Avrupa medeniyetinin esaslı surette Şark’ta intişarı için ise ilk safhayı teşkil eyle[r]” (1997, 60-61). Bu dönem boyunca Osmanlı aydınlarının bir kesiminin “estetik anlayışı ve zihniyetinde Batılılaşma süreci başlar.” (Sabev, 2013, s. 44). Lale Devri’nde kurulan ilmî encümenin, İslam tarihiyle ilgili yabancı dilde yazılmış kitapları ve Aristo’nun kimi eserlerini Yunanca aslından şerhleriyle birlikte Türkçeye çevirmiş olması (Uzunçarşılı, 2011, s. 152-155) dikkat çekicidir.

Osmanlı diplomatları Batılı kültür değişiminin “asıl öncüleri” olurlar (Findley, 2020, s. 32). “Fevkalâde elçi” sıfatıyla 1720’de Fransa’ya gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Padişah’a ve Sadrazam’a sunduğu tahrir (Uçman, 2017, s. 9), karşılaşılan yabancı bir kültür karşısındaki ilgiyi resmetmesi açısından önemlidir. On bir ay süren ikametinden sonra arzu edilen siyasi sonuçlar elde edilemez. Bununla birlikte Osmanlı temsilcileri “Fransız toplumu, kültürü ve eğitimi ile” yakinen tanışmış olurlar (Sabev, 2013, s. 33). İbrahim Müteferrika’nın 1726’da kurduğu ilk Osmanlı matbaasında Arapça ve Latince’den çevrilmiş kitapların yanı sıra *Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile* (Türkçe Dilbilgisi-Kısa ve Kolay Yöntem) isimli Fransızca yazılmış olan Türkçe öğretimine yönelik esere de rastlanır (Sabev, 2013, s. 179-230).

Osmanlı aydınlarının Batı dünyasına çevrilen dikkati kadar, imparatorluk topraklarında ikamet eden yabancılar da bahse konu yenileşme hareketini etkileyen öğelerdendir. Avrupalı sefirler, levantenler, azınlıklar, misyonerler ve mülteciler farklı açılardan Batılılaşma serüveninde rol alırlar. XVIII. yüzyıldan itibaren Fransa sefarethanesinde tiyatro oyunları sahnelenir. Halkın seyredebilmesi için bir amfiteatr inşa edilir. 1795’te *Bulletin de Nouvelles*, 1796’da *Gazette Française de Constantinople* isimli gazeteler Fransız sefarethanenin özel matbaasında basılır. Levantenler farklı kültürlerin tanışmasında köprü vazifesi görürken; bestekâr, ressam ve mimar gibi meslek gruplarına ait olan azınlıklar ise sanat alanında yenileşme sürecine katkıda bulunurlar. Dil Öğlanları okulunun temelini teşkil eden misyoner yapılanmalar ve siyasi sebeplerle Osmanlıya iltica eden gruplar XVIII. yüzyıl itibarıyla temayüz eden Batılılaşma olgusuna farklı yönlerden katkı sağlıyorlar (Özgül, 2006, s. 23-26).

Batı medeniyetine açılma konusunda etkili olan bir başka unsur da çeviri kurumlarıdır. Kuruluş devrinin akabinde tıp, astronomi ve matematik gibi bilim dallarında yürütülen çeviri faaliyetleri en canlı dönemini Fatih devrinde yaşar. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk sistemli çeviri hareketi ve “ileride Batılılaşma olarak adlandırılacak [...] hareketin ilk adımları” XVIII. yüzyılda Lale Devri'nde atılır (Aydüz, 1997, s. 143). İlmî encümenin ardından 1851'de kurulan Encümen-i Daniş ise eğitim alanında Batılı tarzda bir yenileşmeyi ve bu hareket için ihtiyaç duyulan eserleri sağlamayı ve çevirmeyi gaye edinmesi açısından önemli bir kurumdur. Bilim kurulunun üyeleri, açılacak olan üniversite ve halkın eğitimi için gerekli olan ders kitaplarını telif ve tercüme etmekle sorumludurlar. Belirtilen gayeler açısından Encümen-i Dâniş, Batılılaşma yolunda “ilk ciddi ve büyük girişim” olarak değerlendirilir (Akyüz, 1975, s. 14-16, 31). Kurulun dâhilî üyelerinden, Ahmed Vefik Paşa; haricî üyelerinden James Redhouse, Hammer, Sahak Abru ve Thomas Xavier de Bianchi gibi isimler çok önemli telif ve tercüme eserlere imza atarlar. Sonraki yıllarda Eğitim Bakanlığına bağlı olarak kurulan farklı çeviri birimleri de (Kayaoğlu, 1998, s. 119-160) Batılılaşma yolunda yararlanılan birçok eserin çevirisinde rol alırlar.

Batı dünyası ile kurulan ilişkiler sonucu edebiyat sahasında da edebî türler ve muhteva açısından farklı arayışlar ortaya çıkar. Batı edebiyatlarına özgü roman ve tiyatro edebî türlerle tanışılır. Gelenekli edebiyattan farklı duyuş ve ifade özelliklerine sahip yeni eserler ortaya çıkmaya başlar. İlk eserler henüz taklit edilen edebiyat kaynağının estetik yargılarını ve ölçülerini tam anlamıyla uygulayamasa da Doğulu zevk unsurları Batılı biçim özellikleri ile sunulmaya çalışılırken; klasik edebiyatın biçimsel kalıplarının zorlandığı, Doğulu ve Batılı zevk öğelerinin mezcedildiği görülür. Türk edebiyatının yazar ve şairleri yenileşme yolunda mesafe kat ederken, yabancı dil eğitimi almış ve Batı edebiyatına ait eserlerle erken tanışmış olan isimler bu yenileşmenin öncüsü olurlar. Devlet ricalinden isimlerin ilk denemelerinin ardından kalemlerden yetişen genç münevverlerin tecrübeleri ve sonrasında gün geçtikçe gelişen bir yazar halkası ile edebiyat vadisinin çehresi değişmeye başlar. Batılı düşünce ve kültür dünyasını tanıttacak biyografik eserler ve edebiyat tarihleri Türkçeye kazandırılır. Roman, hikâye, şiir ve tiyatro türlerinde çok geniş bir yelpazede çeviriler yapılır. Telif eser gibi yayımlanan, tercüme edildiğine dair üzerinde kayıt bulunmayan fakat muhtevaca Batılı eserlerden derlenerek kaleme alındığı anlaşılan kaynak eserlerin sayısı artar. Böylelikle Batı tesiri altında ortaya çıkan yenilik arayışlarının çeviri ve telif kaynaklarla beslendiği gözlenir. Seyahatnameler/sefaretnameler, biyografiler, edebiyat tarihleri, mektuplar, tartışma metinleri ve farklı türde edebî çeviriler Batı edebiyatını tanımada önemli bir rol üstlenirler. Seyahatnameler (Asiltürk, 2000) ve sefaretnameler (Unat, 2008) karşılaşılan yabancı bir medeniyetin değer yargılarını, teknik seviyelerini ve gündelik yaşam tarzlarını ilk elden okuyucuya ulaştıran metinlerdir. Batılı bilim adamlarına ve edebiyatçılara ait biyografiler bu insanların çalışmalarını ve eserlerini tanıtan kısa yazılardır. Gelenekli edebiyatta var olan mektup türünün Madame de Sevigné gibi yazarlardan yapılan çevirilerle Batı'da nasıl bir üslup ve stilde yazılmış olduğu örneklendirilir. Özellikle dergi ve gazete sayfalarındaki müteferrik edebiyat tarihleri, tartışmalar ve çeviriler sayesinde yeni edebiyatın ilgi alanları geniş kitlelerin dikkatlerine sunulur.

Bir fable antolojisi olan *Choix de Fables Traduite En Turk/Emsâl-i Güzide* (1826) ve Nassif Mallouf'un Arnaud Berquin'den çevirdiği *Kitâb-ı der Hakk-ı Sıbyân ve Sabâvet* (1850) erken dönemde Fransızcadan Türkçeye çevrilen edebî eserler olarak karşımıza çıkar. Bu eserlerin yanı sıra biyografiler ve edebiyat tarihleri ile Batı kültürü devrin okuyucusuna tanıtılmaya çalışılır. Kirkor Kumaryan'ın *Evvel Zamanda Âzamü'ş-şan Olan Filozofların İmrar Etmış Oldukları Ömürlerinin İcmâlidir* (1854) ve Sahak Abru'nun *Avrupa'da Meşhûr Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dair Risale* (1855) isimli biyografik eserleri, birer kaynak metin görevi üstlenirler. Batılı filozofların ve siyasi şahsiyetlerin hayatlarını öne çıkaran bu eserlerin ardından edebî muhtevası açısından Beşir Fuat'ın *Victor Hugo'su* (1885) ayrı bir öneme sahiptir. Fransız sanatkârın hayatı ve eserleri üzerine bilgiler verildikten sonra romantik akım realizm ve natüralizme dair değerlendirmeler eşliğinde eleştirilir.

Zikredilen bu isimlerin ardından özellikle Ebüzziya Tevfik'in geniş bir yelpazede kaleme aldığı biyografileri zengin bir kütüphane oluşturur. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Garbdan Şarka Seyyâle-i Edebiye - Fransa Edebiyatının Nümûne ve Târîhi* (1885) ve Nüzhet'in muhtasar bir çeviri eser olduğunu düşündüren *Elsine-i Garbiye Edebiyat ve Üdebâsı* (1889) isimli eserleri de ilk Batı edebiyatı tarihleri olarak öne çıkar.

Edebî bir tür olarak çeviri ve telif mektuplar yine yararlanılan kaynaklar arasında yer alır. Ahmet Midhat Efendi'nin, Voltaire'in gençlik aşklarından Mademoiselle du Noyer'e yazdığı on dört mektubun çevirisıyla birlikte kurgusal bir çalışma olarak kaleme aldığı *Voltaire 20 Yaşında yahut İlk Muâşakası* (1884) isimli eserinde Fransız düşünürün yetiştiği aile ve mizacına dair kimi kayda değer bilgiler mevcuttur. Ahmet Rasim'in *Neşide-i Rûh* (1900) ismiyle Türkçeye kazandırdığı, Guy de Maupassant ve Marie Bashkirtseff'in mektuplaşmalarını içeren eseri ise Maupassant'ın asabi mizacına ve özel hayatına dair bilgiler verir. Telif mektuplar açısından ise Beşir Fuat'ın *İntikad* (1887) ve *Mektubat* (1887) isimli eserleri yazarın Muallim Naci ve Fazlı Necip'le Victor Hugo ve Emile Zola üzerinden yürüttüğü yazışmaları ihtiva eder.

Seyahatname/sefaretname, biyografi, edebiyat tarihi ve mektup türünde eserlerin dışında edebiyat üzerine kaleme alınan denemelerin/fıkraların ve eleştiri yazılarının derlendiği kitaplar da karşılaştırmalı edebiyat incelemeleri için kaynak olabilecek mahiyettedir. Bu türden eserler arasında yer alan Mehmed Ziver'in *Mütâlaât-ı Edebiye* (1895), Ali Kemal'in *Sorbon Darülfünûnunda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri* (1896) ve *Paris Musâhabeleri* (1898), Bafra Yanko'nun *Fikir ve Kalem Tecrübelerim* (1897), İsmail Safa'nın *Muhakemât-ı Edebiye* (1913), Hüseyin Dâniş'in *Münazarâtum* (1918) ve Raif Necdet Kestelli'nin *Hayat-ı Edebiye* (1922) isimli eserlerinde özellikle Fransız edebiyatına dair tespit ve izahlar mevcuttur. Burada bahsi geçen eserlerin büyük kısmı daha önce müteferrik olaran devrin gazete ve dergilerinde yayımlanır. Süreli yayınlar yenileşme devri edebiyatı için önemli kaynaklardır. *Peyam-Sabah* gazetesinde Süleyman Nazif'in imzasıyla yayımlanan "Garb Edebiyatının Edebiyatımıza Tesiri" başlıklı yazı, dolaylı yoldan da olsa, karşılaştırmalı edebiyatın ilgi alanına giren muhtevası itibarıyla dikkat çekicidir (Tuğluk, 2016).

Arayışlar devrinde ortaya çıkan kimi çeviri eser mukaddimleri ise birer tanıtım yazısına dönüşür. Ali Kemal'in *Juliette'in İzdıvacı* (1898), Müstecabzade İsmet ve İskender Ferari'nin *Rafael* (1898) çevirilerinde kaleme aldıkları mukaddimler bu türden yazılardır. Çeviri antolojisi olarak Süleyman Vehbi'nin bakımsız olarak düzenlediği *Fransızca Mütâlaâtım*'da (1889) yer alan "Kariin'e" başlıklı önsöz ve kitabın sonunda yer alan anekdotlarla birlikte XIX. yüzyıl Fransız edebiyatına dair kimi dikkatlerin paylaşıldığı görülür. Telif eserler açısından ise Ahmet Midhat Efendi *Müşahadat*'ın (1891) sunuş yazısı "Kariin ile Hasbihal"de ve Fikripaşazade Mehmed Münici *Merâret-i Hayât*'ın (1891) "Mütâliin" başlıklı uzun mukaddimesinde Emile Zola ve natüralist edebiyata dair değerli tespitlerde bulunur.

Beslenen ilginin ardından gelişen beğeni ile etki altında kalan isimlerin yeni tarzda eserlerine tesadüf edilir. Etki aşaması karşılaştırmalı araştırmalar için son derece velut bir yekündür. Bu etkinin üzerinde yürütülen edebî tartışmalar da karşılaştırmalı edebiyat incelemeleri için birer kaynak mahiyetindedir. *Hayaliyyun Hakikiyyun* (Nas, 2012), *Klasikler Meselesi* (Kaplan, 1998) ve *Dekadanlar Tartışması* (Gökçek, 2014) gibi edebî münakaşalarda, Fransız ve Türk edebiyatındaki estetik olgular arasında bir karşılaştırma yoluna gidilir. Bu tartışmalarda kimi zaman kaynak edebiyatın tahrif edildiği eleştirilirken kimi zaman da önem verilmesi gereken estetik değerlerin ölçüsü üzerinde durulur. Her halükârda ister tarafgir isterse de muarız olunsun, karşılaştırmalı incelemeler kendini ifade etmenin birinci şartı hâline gelir.

Orhan Okay'ın tespit ettiği üzere Türk edebiyatı sahasında yenileşme ve Batı edebiyatına yönelik tecessüs, tercüme ve taklit yoluyla gerçekleşir (1998, s. 70). Yabancı bir edebiyata karşı duyulan ilgi, kendini ifade etme ihtiyacıyla sınırlarını tayin etmek ister. Edebî beğenilerini estetik ölçüler hâline dönüştüren yazarlar bu ölçülerin etkisi ile eserler kaleme alırlar. Esasen Tanzimat sonrası edebiyatımızda karşılaştırmalı edebiyatın lafının edilmediği tarihlerde dahi pratikte karşılaştırmalı edebiyat tartışmaları ve eleştirileri yapılır. Bu incelemede ele alacağımız çeviri eser *Tarih-i Edebi-i Âlem* (1319) ise Fransızcadan Türkçeye çevrilmiş olan ilk karşılaştırmalı edebiyat tarihidir.

Eserin özgünlüğünün yanı sıra çevirmeni Mehmed Ali Ayni'nin temsil ettiği sosyal statünün de ayrı bir önemi vardır. Findley, Osmanlı modernleşme hareketlerinin önceleri saray merkezli yönetildiğine, bir müddet sonra ise onun yerini Babiâli'nin aldığına dikkatleri çeker (Findley, 2012, s. 76-77). Tanpınar da yenilik hareketinin düşünce ve sanat hayatını sarmasını "kalem[lerde] kendiliğinden teşekkül eden muhitin tabii eseri" olarak yorumlar (Tanpınar, 2007, s. 138). Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla ortaya koyulan modernleşme çabaları bir müddet sonra bürokrat sınıf içindeki bir dönüşüme sebep olur. Yine Findley'in işaret ettiği üzere "kalemiye" sınıfı yürütücü rolünü "mülkiye"sınıfına devredebilir (Findley, 2020, s. 27-32). Mülkiyeli Mehmed Ali Ayni'nin bir kısmını kalemiye mensubu Mehmed Galip Bey ile yapmış olduğu çeviri bahsedilen tarihî değişimi resmetmesi açısından da ilgi çekicidir.

I. *Tarih-i Edebi-i Âlem*'in Yayınlanma Süreci ve Sansüre Maruz Kalması

Mehmed Ali Ayni, 1868'de Manastır'ın Serfiçe kasabasında dünyaya gelir. Babası Mehmed Necib Efendi'nin işi gereği farklı vilayetleri dolaşması sebebiyle değişik okullarda eğitim alır.

Serfiçe’de başladığı ilk eğitimini İstanbul’da Çiçekpazarı ve akabinde Yemen’de San’a’daki ortaokullarda sürdürür. San’a’daki askerî rüşdiyede öğrenci olduğu sırada Fransızca özel dersler alır. Bu okulda iken Fransızca olarak ezberden okuduğu bir nutuk sayesinde başarılı bulunması sebebiyle, kendisine vali tarafından, Heinrich Godefroy’dan çevrilen *Mükâleme-i Sıbyan* ve Fransızcadan Türkçeye bir sözlük hediye edilir. Bu hediyeler onun Fransızcaya olan ilgisini pekiştirir. Ailece tekrar İstanbul’a döndüklerinde nihai olarak Gülhane Rüşdiyesinden mezun olur. Yüksek öğrenimini ise Mülkiye-i Şahane’de tamamlar. Bu okulun son sınıfındaki kimi dersler tamamıyla Fransızca yürütüldüğünden, Fransızcasını da bir hayli ilerletmiş olur. Maaşlı memuriyet hayatına ise 1888’de *Muhaverât-ı Hikemiyye* çevirmeni Münif Paşanın yanında başlar (Aksüt, 1944, s. 9-24).

Mehmed Ali Ayni 1899’da kendi isteğiyle Kastamonu vilayet mektupçuluğuna tayin edilir. Göreve başlamasının ardından vilayet matbaasıyla ilgilenir ve yeni bir baskı makinası alınmasına ön ayak olur. Kastamonu’da bulunduğu süre zarfında bu matbaada *Küçük Tarih*, *Tarih-i Edebî-i Âlem*, *Fakir* ve *Ziraat Dersleri* isimli çeviri eserleri yayımlanır (Ayni, 1945, s. 24). *Küçük Tarih*, Fransız Akademisi üyesi tarihçi Ernest Lavisse’in özet olarak insanlık tarihini konu edinen, ders kitabı mahiyetinde bir eserin çevirisidir. Eser, “Zaman-ı Kadim”den “Asr-ı Hazır”a kadar yedi ana bölümden (bâb) ve her ana bölüm kendi içinde farklı sayılarda alt bölümlerden (fasıl) oluşur. Ayni, eserin önsözünde not ettiği üzere bu eseri çocukların istifadesine sunmak üzere çevirmiştir. Çeviri esnasında metnin aslına sadık kalmaya çalıştığını, “İslâmiyet ve Ehl-i İslâm” ve “Devlet-i Osmaniyeye” fasıllarının kendisi tarafından kaleme alındığını kaydeder (Mehmed Ali Ayni, 1317, s. 3). *Fakir*, Nicol Meyra’nın Hachette yayınlarının “Bibliothèque des Ecoles et de Familles” dizisinden çıkan *Le Fakir* isimli macera romanının çevirisidir. Eserin aslı resimli olup çeviri eserde resimlere yer verilmemiştir. *Ziraat Dersleri*, Mehmed Ali Ayni’nin Mekâtib-i İdadiyye-i Mülkiye’de okutulmak üzere (Mehmed Kemaleddin, Mehmed Ali Ayni, 1319, s. 2) askerî rüşdiyede lisan hocası olan Mehmed Kemaleddin ile birlikte nakletmiş olduğu, Jean-Augustin Barral ve H. Sagnier’in *Notions d’Agriculture et d’Horticulture* (Tarım ve Bahçecilik Kavramları) isimli ders kitabının ortak çevirisidir.

Mehmed Ali Ayni’nin *Tarih-i Edebî-i Âlem* ismiyle yayımladığı çeviri kitap ise, Frédéric Loliée’nin *Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle* adlı eseridir. 22 Mart 1901’de Kastamonu’da son hâlini alan kitap, aynı yıl içerisinde Kastamonu Vilayet Matbaasında basılır. Mehmed Ali Ayni, eserin üslup ve tertip açısından kendisine son derece müşkülât çıkarmasına rağmen bu hâliyle de başarılı sayılabileceğini söyler. Eserin altıncı faslının birinci kısmına kadar olan bölümü Ankara Vali Muavini Mehmed Galib Bey’le ortaklaşa çevrilir. Ali Birinci’nin sunduğu dikkatle, Mehmed Galib Bey 1898’de Kastamonu vali muavini olarak tayin edilir, 1901’de Ankara vali muavinliğine atanana dek bu görevini sürdürür. Mehmed Galib Bey Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultani’de eğitim almış olmakla beraber özel hocalardan da Fransızca dersleri almıştır. Hariciye Nezareti uhdesindeki farklı kalemlerde üstlendiği görevler esnasında (Birinci, 2003, s. 486-487) yabancı dil yeterliliğini pekiştirmiş olmalıdır. Aynı zamanda Fransız Cumhurbaşkanı Paul Doumer’in *Livre de mes Fils* isimli eserini de *Evlâd-ı Vatan* ismiyle Türkçeye kazandırır. Mehmed Galib Bey’in Kastamonu’da görevli

olduğu sırada Mehmed Ali Ayni'yle birlikte Loliée'nin eserinin çevirisine başlamış oldukları anlaşılmaktadır. *Evlâd-ı Vatan*'ın önsözünde kitabın bazı yerlerinin “mealen ve hulâseten” (Mehmed Galib, 1909, s. 4) çevrilmiş olduğu ihtar edilir. Gerek Mehmed Ali Ayni gerekse de Mehmed Galib Bey'in özetleyerek çeviri yapma tarzını benimsedikleri ve *Tarih-i Edebî-i Âlem*'i de bu çeviri tarzına muvafik olarak naklettikleri anlaşılmaktadır. Önceki paragrafta dikkat çekildiği üzere, Mehmed Ali Ayni bu çevirileri gençlerin eğitiminde kullanılması maksadıyla yapar. Mehmed Galib Bey'in de onunla aynı hassasiyeti paylaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira *Evlâd-ı Vatan*'da okullar “darü't-talim”, baba ocakları ise “darü't-terbiye” (Mehmed Galib, 1909, s. 3) olarak tavsif edilir.

Mehmed Ali Ayni'nin ve Mehmed Galib Bey'in müstakil olarak çevirmiş oldukları eserlerin muhteviyatına dikkat edildiğinde, *Tarih-i Edebî-i Âlem*'i bir ders kitabı ve başvuru eseri olması için Türkçeye kazandırmış oldukları anlaşılmaktadır. Mealen ve hulâseten çeviri yapmış olmaları da gerektiği kadarının nakledilmesiyle iktifa edildiğini göstermektedir.

Tarih-i Edebî-i Âlem Mehmed Ali Ayni'nin ifadesiyle onun başına “büyük işler aç[ar]” (1945, s. 24). Eserin yayımlandığı yıllarda II. Abdülhamid yayın hayatını dikkatle takip etmektedir. Eserinin müsveddelerini öncelikle Maarif Nezareti uhdesinde bulunan Encümen-i Teftiş ve Muayene gözden geçirir. Mehmed Ali Ayni, bazı tashihler yapılması ve eserin biraz kısaltılması yolundaki ihtarlara binaen çevirisini yeniden gözden geçirerek tekrar aynı encümene başvurur. İkinci başvurusunda eserde geçen “vatan, millet, inkılap ve terakki” gibi kelimelerin kırmızı mürekkeple çizilmiş ve bazı sayfaların da tamamen karalanmış olduğunu görür. Yeniden tashih edilen eser için, Tetkik-i Müellefât Komisyonu'nca da kimi kelime ve satırların tashih edilmesi ve bunun akabinde yayımlanabileceği kararı çıkar. İlgili tashihler yapıldıktan sonra eser yayımlanır. Fakat üç ay kadar sonra Mehmed Ali Ayni, Sinop mutasarrıflığı vekâletinde bulunduğu esnada kitabın “mündericât-ı muzırrasına mebnî”, toplatılarak imha edilmesine dair bir emir alır. Sinop ve civarda bulunan nüshalar toplatılarak yakılır. Bu olay üzerine çevirmen Ayni son derece korkmuş, önce yurtdışına kaçmayı düşünmüşse de bundan vazgeçmiştir. Resmî görevine uygun bir mazeretle İstanbul'a gitmiş ve hakkında olumsuz bir gelişmenin olmadığını öğrendiğinde ancak korkularından kurtulabilmiştir (Ayni, 1945, s. 24-27).

Tarih-i Edebî-i Âlem Kastamonu Matbaasında 3.000 adet basılır (BOA, MF.MKT, 587-50, 27 Ekim 1901). 11 Haziran 1902'de kitabın sakıncalı bulunduğu ve toplatılıp imha edilmesi emri çıkar (MF. MKT, 633-13, 11 Haziran 1902). 3 Kasım 1902'de ise Adana vilayetinde toplattırılan nüshaların Matbuat-ı Dahiliye İdaresi'ne gönderilmesi istenir (DH.MKT, 606-23, 3 Kasım 1902). Her ne kadar mevcut nüshalar imha edilmek istenmiş ve toplatılmış olsa da kısa sürede çok sayıda satıldığı anlaşılan eserin imha edilmekten kurtulmuş nüshaları bugün kütüphanelerimizde mevcuttur.

Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından sansürlen kelimelerin bir kısmı Ali Kemal Aksüt tarafından aktarılır (1944, s. 89-90):

Tablo 1. Sansüre Maruz Kalan ve Çıkartılan Kelimeler

Kelimenin Aşlı	Teklif Edilen Kelime	Kelimenin Aşlı	Teklif Edilen Kelime
Eâzım	Ekâbir	Mülûk	Hükümdâran
Îcazkârâne	Mühimme	Saray	Daire
Kuvve-i Fâtıra	Tabiat	Teabbüd-kârâne	-
Yıldızlara	Nücûma	Ulemâ	Müdekkikîn
Âlimâne	Müdekkikane	Vatan	Memleket, mesken
Hilâl	Kavis	Milliye	Kavmiye
Saltanat	Hükûmet	Azamet ve inhitat	Müntehâ-yı Terakki
Meb'ûsan	Murahaslar	Millet-i mahkûme	-
Mukadder	Muhakkak	Zehirnâk	Şedidü'l-meâl
Îtisafkârane	Dürüşâne	İnkıraz	İzmihlâl
Hatib	Nâtıka-perdaz	Vatan	Merkezî ikamet
Mukaseme	-	Hercümerc	Müşevveş
Cülûs	Hükûmete geçmek	İnkılâbat	Şuun
Muazzam	Beliğ	Tâzim	Tevkîr
İştial	Neşr-i ziya	Terceme	Nakil
Tecessüs	Cüst ü cûy	Hubbû'l-vatan	-
Harika	-	Sünûhat	Tetkikat, zuhûrat
İlham	İhsas	Tebşîr	İfham
Cemâhir	Hükûmât	Serâzad	-
Ligue	-	Fikr-i esâret	-
Teceddüd	-	Tebeddül	Tagayyür

Encümenin onaylamadığı; “Saray, Yıldız, Vatan, Milliye, Saltanat, Meb’ûsan, Millet-i Mahkûme, Mukaseme, Hubbû'l-vatan, Cemâhir, Ligue ve Teceddüd” kelimeleri II. Abdülhamid devrinin hassas dengeleri içinde birer siyasi telmihte bulunabileceği endişesi ile sansüre maruz kalır. François Georgeon’un işaret ettiği üzere XX. yüzyılın başlarına kadar kimi kelime ve kavramlar “politik ve ideolojik” telmihlere bulunabilecekleri gerekçesiyle sözlüklerde ve sâir eserlerde yasaklanmıştır (2007, s.191). Georgeon bahse konu edilen bu uygulamaya örnek olması için Ali Seydî’nin *Resimli Kamus-i Osmanî* isimli sözlüğünün sonunda yer alan yasaklı kelimeleri aktarır. Bu listede mevcut olan inkılap, inkıraz, parlamento, zehir ve cumhur (2007, s. 191-202) gibi kelimelere devrin siyasi koşulları bağlamında dikkat çeker. *Tarih-i Edebî-i Âlem* için de yasaklanmış olan bu kavramlar devrin siyasi gerçeklerinin bir sonucudur.

Mehmed Ali Ayni, *Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle*’in Arap, Fars ve Türk edebiyatlarından yeteri kadar bahsetmiyor olmasını bir eksiklik olarak değerlendirir; eserin kemâlî için ilgili edebiyatların esere ilave edilmesini tavsiye eder. Hz. Ömer’in “İnsanlar idârecilerinin takip ettiği yol, üslûp veya tavır üzeredirler” ifadesine

binaen herkes gibi kendisinin de kitabhâne-i maârif-i Osmaniyye'ye bir yadigâr olmak üzere *Tarih-i Edebî-i Âlem*'i muhtasaran tercüme ettiğini kaydeder. Çeviri eser aslına birebir sadık kalınmadan ciddi ölçüde özetlenerek çevrilir. Aslı 462 sayfa orta boy olan eser Türkçeye 217 sayfa küçük boy olarak aktarılır. Loliée'nin eseri sonuç kısmı da dâhil edilecek olunursa yirmi bir bölümdür. Mehmed Ali Ayni'nin çeviri eseri ise sonuç bölümü olmaksızın on altı bölümdür. Fransız Akademisi üyesi Octave Gréard, *Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle* için yazmış olduğu takrizde, Frédéric Loliée'nin bu eserle birlikte yalnızca filolojik bir araştırma yapma niyetinde olmadığını ihtar eder. Yazar, insanoğlunun daha iyiye doğru yönelme gayesi güden zihinsel ve ahlaki çabalarının temelde yalnızca bir ya da birkaç ulusa mal edilemeyeceği fikrindedir. Her ulus tarih boyunca kendisine münhasır özellikleri ile insanoğlunun bu ilerleyişine farklı ölçülerde katkıda bulunur. Bilimsel çevrelerde mevcut şartlarda Avrupa-merkezci bir bakış açısı hakim olmasına rağmen, bilhassa tarihin tozlu sayfalarında kalmış olan Doğulu halkların insanoğlunun entelektüel tekâmülünde işgal ettiği yer gözden kaçırılmamalıdır. Gréard'a göre, Loliée uzun uğraşların sonucunda ortaya çıkan eserinde farklı halkların dolaylı ve dolaysız olarak insanlık adına aynı menzile doğru mesafe kat ederken ne türden müşterek duyguların ve arayışların etkisi altında hareket ettiklerini, insanoğlunun hangi müşterek ruh ile hareket etmiş olduğunu tespit etmeye çalışır (Gréard, 1903, s. VII-XIII).

Mehmed Ali Ayni, eserin başında yer alan takrizi aktarmamıştır. Kendisinin kaleme aldığı "İfade" başlıklı önsözde şu izahatta bulunur:

Asr-ı maârif-hasr-ı hazret-i mülûkâneleri nice bedâyi ve terakkiyât-ı aliyeye cilvegâh-ı zuhur olduğu gibi, (en-Nâsü alâ sülûki mülûkihim¹) masdakınca herkesin elinden gelen hizmeti müftehiren ifâya müsâraat ettiği görüldüğünden ben de kitabhâne-i maârif-i Osmaniyye'ye nâçiz bir yadigâr olmak üzere şu muhtasar (*Tarih-i Edebî-i Âlem*)in tercümesine özendim. Eserin tarz-ı tertibi icâbı olan münakkahiyet-i fevkalâdesine ve binaenaleyh üslubunun çetinliğine ve lisanımızda bir mananın derecât-ı mütefâvite-i müteaddidesini hakkıyla gösterebilmekteki güçlüğü binaen bu tercümemi bütün kusurlarıyla ve bazı yerlerinde aslından tebâüdüyle beraber yine bir muvaffakiyet sayarım.

Esbâb-ı maruzaya mebnî birçok yerlerde hata ettim, ancak bu hatalar eserimi mütâlaa edecek hayır-hâhânın ihtârât-ı savâb-cuyâneleriyle tashih olunur ise bu himmeti hüsn-i niyetimin bir mükâfâtı makâmında telakki eylerim.

Bir de bu eserin bidâyetinde altıncı faslının birinci kısmına kadar olan parçasını bidâyeten Ankara vali muavini refik-i muhterem edîb-i mükerrerem saadetlû Mehmed Galib Beyefendi kalem-i i'câz-rakam-ı âlileri ile tercüme etmekle bu muavenet-i girân-kıymet-i edîbânelerinden dolayı kendilerine arz-ı şükran ederim.

1 "İnsanlar meliklerinin, yolunu takip eder." anlamında Arapça atasözü.

Bu kitabın mütâlaasında malum olacağı üzere, dört beş bin senelik vekayi-i edebiyeye-i âlemi bu kadar küçük bir daire içinde ihtivâ ettirmek hakikaten büyük bir hüner ise de bir hazine-i lâ-tefnâ-yı irfân olan Arap edebiyatı ile edebiyat-ı İraniyye hakkında pek cüz'î malûmât verilmesi ve hele kadim-i fevkalâdesi ve elfâzının intisâc ve iştikakındaki sühûleti cihetiyle mümtaz olan ve bu asr-ı terakkiyât-hasr-ı cenâb-ı padişahîde pek çok âsâr-ı terakki gösteren Türkçe edebiyatımızdan bahsedilmemesi işbu eseri nâkıs gösterecek sebeplerden olduğundan inşallah sâye-i hazret-i şehriyârîde bu noksanın da ikmâli için Arap, İran ve Türk edebiyatları hakkında diğer bir eser tahririyle bu kitaba tezyil mukarrerdir. (Ve minallahi't tevfik) (Mehmed Ali Ayni, 1901/1319, s. 3-6).

Eserin Fransızca aslı ile Türkçeye çevirisi fasılların (*chapitre*) başlıklandırılması açısından kıyaslandığında çeviri eserdeki atlamalar ve özetlemeler ilk etapta dikkati çeker. Mehmed Galib ve Mehmed Ali Ayni insanlık tarihine dair detaylı izahatı muhtevî olan eseri önemli ölçüde kısaltarak Türkçeye kazandırmışlardır. Çeviri esnasında eserin aslında mevcut olan dipnotlar ve referans verilen eserler ise çeviri metinde çoğu defa karşılık bulmamıştır. Kimi özel isimler metinde ilk geçtikleri yerde parantez içinde Latin harfli olarak kaydedildiği gibi yine bazı özel isim ve kavramlar ise eserin aslında olmadığı hâlde kısa dipnotlar hâlinde tanıtılmıştır.

II. Tarih-i Edebî-i Âlem'in Muhtevası ve Çeviri Tarzı Üzerine Değerlendirmeler

Mehmed Galib'in ve Mehmed Ali Ayni'nin ortaklaşa çevirdikleri ilk bölümlerin asıl metinle karşılaştırılması yoluyla iki çevirmenin çeviri yöntemlerine dair tespitler yapmak aynı zamanda metnin bütünü için de fikir verecektir. Frédéric Loliée'nin yazdığı *Chapitre Première/Birinci Fasil* kendi içinde birden dörde kadar numaralandırılmış kesitlerden oluşur. Birinci kesitin baş kısmında yazarın giriş mahiyetindeki yazısı mevcuttur. Ortaklaşa yapılmış olan çeviri metninde birinci fasılda metin kesitlere bölünmez. *Chapitre Première*'in baş kısmındaki girizgâh da ilave edilmek üzere çeviri metin, eserin aslının özeti olacak mahiyette aktarılır. Loliée giriş yazısından itibaren XVIII. yüzyıla birlikte arkeoloji ve antropoloji sahalarındaki yeni bulgular ışığında ilk çağlar hakkında bilimsel bir teorinin tesis edilebildiğini, fakat, insanoğlunun ruhunu (*l'esprit humaine*) ve zihnini anlamak üzere yeterli verilerin mevcut olmadığını kaydeder. Bu bilinmezliğin en temel sâiki olarak da bu çağlara ait yazılı metinlerin mevcut olmayışını işaret eder. Bu bölümdeki müteakip kesitlerde, insanoğlunun bilinen ilk yazılı eserlerinde yazılı dönemden önce var olmuş diğer medeniyetlerden istifade edildiğine, insanoğlunun medeni hayata doğru tekâmül seyrine tek bir coğrafya ya da halk merkezli bakılmaması gerektiğine dikkat çekilir. Farklı coğrafyalarda farklı halklar tarafından insan olmanın doğasından kaynaklanan arayış ve buluşların olduğuna dair örnekler sunulur (Loliée, 1903, s. 1-4).

Çevirmenler eseri nakletmeye, “On est parvenu, de nos jours, à construire scientifiquement la théorie des premiers âges. Dès le commencement du XVIIIe siècle, Jussieu fondait l'archéologie comparée. Et, depuis lors, les découvertes anthropologiques ont fourni un immense supplément

à l’histoire. Mais la paléontologie linguistique reste à créer.”² (Loliée, 1903, s. 1) cümlelerini atlayarak başlarlar. Atlanan bu ifadelerin ardından “La science moderne, disons-nous, a pu ressaisir, d’après les divulgations du sol, les plus anciens vestiges de l’humanité [...]” şeklinde başlayan cümle, “ulûm-ı müteahhire erbâbı, ifşaât-ı araziyye sayesinde benî beşerin eski eserlerini tekrar ele geçirerek hadd ve ihsâya sığmaz nice seneler evvel bize müşâbih mahlukatın [...]” diye devam eden ifade ile karşılık bulur. Bahse konu edilen paragrafın son cümlesinde yer alan, “l’âge de bronze et le premier âge de fer [...]”, ifadesi ise çeviri metinde dipnot hâlinde açıklama olarak verilir.

La science moderne, disons-nous, a pu ressaisir, d’après les divulgations du sol, les plus anciens vestiges de l’humanité. Elle a pu nous montrer, en des temps dont la distance défie les calculs, des êtres semblables à nous, allant en compagnie des félins gigantesques, longeant les rochers abrupts, errant clans les bois, se glissant au fond des cavernes, s’interpellant au moyen d’interjections rauques et de monosyllabes confus, ou se heurtant, affamés, à la poursuite d’une même proie; travaillant, cependant, d’instinct à se dégager de la brutalité native; usant le silex, taillant et polissant la pierre, incisant les ossements des animaux, accomplissant un effort immense pour façonner la hache grossière ; ayant déjà fait un pas prodigieux par la découverte de l’élément vital, par l’invention du premier flambeau; préludant enfin avec une lenteur séculaire à cet état d’avancement préhistorique dont l’âge de bronze et le premier âge de fer seront la représentation culminante (Loliée, 1903, s. 1-2).

Ulûm-ı müteahhire erbâbı, ifşaât-ı araziye sayesinde benî beşerin eski eserlerini tekrar ele geçirerek hadd ve ihsâya sığmaz nice seneler evvel bize müşâbih mahlukatın dev cüsse kediler gibi sürü ile sarp kayalar üzerinde ormanlar derûnunda, mağaralar içinde dolaşmakta ve aklıyla aynı bir şikârı takiplerinde birbiriyle boğuşmakta; ve sevk-i tabiî iktizasınca vahşet-i asliyelerinden tecerrüd ile çakmak taşını istimâl etmek, taş yontmak, hayvan kemiklerini bıçak gibi bilemek, kaba saba baltamsı şeyler yapmak ile uğraşmakta bulduklarına; ve ateşi keşf gibi pek büyük bir terakki gösterdiklerine; zabt-ı vekayie başlanmazdan evvelki zamanların müntehâ-yı merâtib-i terakkisi addolunan bu dereceye asırlarca uğraşmak sayesinde vusul bulduklarına vukuf-ı keşb etlemişler ise de, insanların kuvve-i müfekkireleri âsârını hangi zamandan itibaren mevzu-ı teşhîrîgâh-ı âlem ettiklerine dair malumât-ı katiyye istihsâl edememişlerdir (Loliée, 1901/1319, s. 6-7).

Fransızca metinden nakledilen ilk cümle uzunca bir paragraf hâlinde devam ederken çeviri esnasında metnin aslındaki ikinci paragrafın ilk cümlesi de dâhil edilmek üzere özetlenip derleme yoluna gidilir. Asıl metindeki “De meme que l’histoire politique ne sait rien des Indiens avant Alexandre [...]” (Loliée, 1903, s. 2) şeklinde başlayan cümle, “Tarih-i siyasi-i

2 Türkçesi: “Günümüzde ilk çağlar teorisini bilimsel olarak inşa etmeyi başarmış durumdayız. XVIII. yüzyılın başında Jussieu karşılaştırmalı arkeolojiyi kurdu. O zamandan beri antropolojik keşifler tarihe muazzam bir katkı sağladı. Ancak dilbilimsel paleontoloji henüz oluşturulmamıştır.”

İskender «Alexandre»dan evvelki Hintlilerin ve Kiahsar «Cyaxare»dan evvelki [...]” (Loliée, 1901/1319, s. 7) olarak çeviri metnin ikinci paragrafının ilk cümlesi olarak kullanılır. “Après tant d’interrogations et de fouilles [...]” ile başlayan üçüncü paragrafta ise aşağıda alıntılanan cümleler atlanır.

L’imagination tâtonne dans la nuit des vieux âges, sans espoir de discerner le fil conducteur qui la ramènerait au principe du langage et des idées. On ne dira jamais quels furent les premiers chants ou les premières plaintes, encore pareils à des cris, qui, sur des lèvres humaines, tentèrent d’exprimer les balbutiements de l’amour, le vague concept d’une vie supérieure, le gémissement de la douleur, ou la mystérieuse crainte du surnaturel (Loliée, 1903, s. 2-3).³

Çevirmenlerin, cümleleri birebir çevirmeyi tercih etmediği gibi metnin kurulumuna, paragraf yapısına da sadık kalma ihtiyacı hissetmedikleri ve atlamalarda buldukları görülmektedir. Mehmed Galib ve Mehmed Ali Ayni’nin birinci bölümün giriş kısmındaki tutumu, “1er” olarak başlıklandırılan birinci kesitte aynı şekilde devam eder. Birinci kesitin girişindeki ilk cümleler, “L’imagination éprouve un brusque saisissement à passer des sombres forêts, où végétaient les tribus primitives, aux temples mystérieux de l’Egypte, aux splendides civilisations de l’Orient.”⁴ (Loliée, 1903, s. 2), çeviri esnasında atlanır; “Bien avant que les poètes rassemblés à la cour de Thoutmès III ou de Ramsès II” (Loliée, 1903, s. 4) cümlesine karşılık gelen ifadeleri ile birinci kesite geçildiğini gösteren bir başlıklandırma sunulmadan özetleme yoluyla çeviriye devam edilir. Sergilemiş oldukları çeviri tarzı Mehmed Ali Ayni’nin kendisi tarafından nakledildiği ihtar edilen diğer bölümler için de aynı şekilde uygulanır.

Mehmed Ali Ayni çeviri eserin önsözünde metni altıncı bölümün ilk kesitine kadar (Loliée, 1901/1319, s. 6-25) Mehmed Galib’le ortaklaşa çevirdiklerini, sonraki bölümlerin ise bizzat kendisi tarafından çevrildiğini kaydeder. Bu ifadeler çevirmenlerin metni nakledeken kesitleri göz önünde tutmuş olduklarını fakat özet hâlinde aktarmayı tercih ettiklerinden kesitleri⁵ başlıklandırmadıklarını göstermektedir. Fransızca ve Türkçe başlıklandırmaların aktarıldığı sayfalarda “Altıncı Fasıll” başlığı altında, “Chapitre Six”te yer alan “Portrait de Trajan”ın (Trajan’ın Portresi) “L’âge de la Littérature Latine” (Latin Edebiyatı Devrinde) (Loliée, 1903, s. 73-79) ile birleştirilip altıncı bölümde “Latin Edebiyatının Daha Az Parlak Devri” (Loliée, 1901/1319, s. 62-66) hâlinde başlıklandırıldığı görülmüştü. Bu durumda Mehmed Ali Ayni’nin tek başına çevirdiği ilk kesit “Rome à l’Apogée de sa Dominations”a (Roma Hâkimiyet Devrinin Zirvesindeyken) karşılık gelen “Müntehâ-yı Terakkiyatına Vardığı Vakitte

3 Türkçesi: “Hayal gücü, eski çağların gecesinde, onu dil ve fikir ilkesine geri götürecektir ipliği fark etme umudu olmadan el yordamıyla ilerler. İnsan dudaklarında aşkın kekemeliğini, daha yüksek bir yaşamın belirsiz kavramını, acının iniltisini ya da doğaüstünün gizemli korkusunu ifade etmeye çalışan ilk şarkıların ya da hâlâ çılgınlara benzeyen ilk şikâyetlerin hangileri olduğu asla söylenemeyecektir.”

4 Türkçesi: “İlkel kabilelerin yaşadığı karanlık ormanlardan Mısır’ın gizemli tapınaklarına ve Doğu’nun görkemli medeniyetlerine geçiş hayal gücünü sarsar.”

5 Fransızca metnin her bölümü kendi altında başlıklandırılmayan alt bölümler hâlinde düzenlenir. Makale içerisinde kullanılan “kesit” ifadesiyle bu alt bölümler kast edilmektedir.

Roma” olmalıdır. Fransızca metinde, üçüncü kesitte yer alan bu alt başlık “Bien avant que les barbares eussent débordé ses frontières, Rome s’était plus d’une fois laissé entamer par l’esprit des races qu’elle avait vaincues.” cümlesiyle başlar.

Bien avant que les barbares eussent débordé ses frontières, Rome s’était plus d’une fois laissé entamer par l’esprit des races qu’elle avait vaincues.

À la conquête intellectuelle du monde latin s’avança, derrière la Grèce, tout d’abord, le monde oriental, fondu avec la tradition hellénique dans la seule ville d’Alexandrie, Alexandrie d’où l’on remonte par l’Egypte jusqu’à l’Inde ! Quelle mé-tropole, mieux que celle-ci, splendidement située entre deux mers et deux grands continents, pouvait être le siège des idées et leur servir de lien de communication? Dans ce foyer fermentaient désordonnement toutes les croyances, toutes les philosophies de l’Asie et de l’Europe. Il s’y produisit un double effort de concentration et d’expansion de la pensée philosophique.

On avait épuisé les unes après les autres toutes les formes de l’imitation grecque. Ne sachant plus où se reprendre, parmi le scepticisme général, l’abais- sement des croyances, la corruption des cœurs, le vide des sentiments, l’intelligence s’était réfugiée dans ce domaine pour y chercher des forces (Loliée, 1903: 79-80).

Barbarların kendi ülkeleri hududu haricine tahatti etmelerinden çok evvel, Roma mağlup ettiği ecnâs ve akvâmın cinsiyyet fikriyle, birkaç defa teferruk ve şikaka teslim-i nefis etmiş idi.

Yunanilerden sonra, şark Latinlerin âlem-i efkârını teshire kıyâm eylemiştir. O vakit maarif-i şarkiye bir taraftan Mısır tarihiyle Hint’e kadar çıkılan? İskenderiye şehir-i yegânesinde, Yunanlıların batnen ba’de batnın tevârüs eden maarif ve mesâlik-i mahsusaları ile birlikte bir kalıba tahavvül edilmiş idi.

İki denizin ve iki kıt’a-yı cesimenin arasında mebni olan İskenderiye’den daha güzel hangi şehir-i merkez telâhuk-ı efkâr olabilirdi?

Bu merkez-i irfanda Asya ve Avrupa’nı kaffe-i mesâlik-i felsefiyesinin hem burada bir noktaya cem’ine hem buradan harice neşrine fevkalâde bir surette cehd edilmiştir.

Birbiri ardınca hepsi icra edildiğinden Yunan’ın taklit edecek bir şeyi kalmamış ve artık rayb-ı umumi, ihtitat-ı itikat, tefessüd?-i kulûb ve fikdân-ı hissiyat içinde hangi cihete teemssük edileceği bilinmemiş olduğundan ukul-ı kuvva cedide-i kesbî için bu hatta toplanmıştı (Loliée, 1901/1319, s. 25-26).

Mehmed Ali Ayni’nin kendisi tarafından yapılan çevirinin ilk kesiti olan yukarıdaki parça, müşterek çeviri metnine benzer şekilde birebir çeviriye uygun olarak yapılmaz. Altıncı bölümün

üçüncü kesitinden itibaren başlayan çeviri, metnin aslında yer alan 4, 5 ve 6. kesitleri ayrı ayrı belirtmeksizin tek bir fasıl altında nakleder. Loliée'nin dipnotlarda atıfta bulunduğu eserlere ve yaptığı açıklamalara da çeviri metinde yer verilmez. Çevirmenin kendisince gerekli görülen az sayıda yerde kimi kavram ve isimleri tanıtmak üzere dipnotlar verilir. Frédéric Loliée'nin eseri yirminci bölümle son bulurken Mehmed Ali Ayni'nin çevirisi on altıncı bölümle son bulur. Bölümlerin muhtevisiyatının bire bir aynı olmadığına önceki paragraflarda işaret edilmişti. Bölümler karşılaştırıldığında; yedinci bölümün "1er" kesiti "Yedinci Fasıl" altında neredeyse bire bir çevrilir. Bahse konu bu kesitin son paragrafında ise Araplar ve Hz. Muhammed için dikkatsiz bir üslup sergilenir. Doğulu halklara ve Müslümanlara yönelik bu söylem sebebiyle ilgili kısım atlanmış olmalıdır. Ardından gelen ikinci kesit de ilk kesitle birleştirilerek nakledilir. VIII., IX., X. ve XI. bölümlerde yer alan kesitlerin içeriklerinde kısaltmaya gidilse dahi ilgili konu başlıklarının atlanmamış olduğu görülür. XII. bölümle birlikte konu başlıkları açısından önemli ölçüde atlamalarda bulunulur. On dördüncü bölüm ise bütünüyle atlanır. On beşinci bölüm on dördüncü fasıl, on altıncı bölüm de on beşinci fasıl olarak nakledilir. On beşinci fasılda yer alan "Almanya'da Terakki Devrinin Hulûlü, Alman Şâirleri ve Feylesofları, Bu Devr-i Şâşaa-engizden Sonraki Devre-i Edebî, Werther ve Romantizmin Dem-i Tulûu" başlıkları Loliée'nin eserindeki on yedinci bölümden bu fasla kaydırılır. On altıncı fasılın muhtevisiyatı ise Fransızca metnin XVIII., XIX. ve XX. bölümlerinden; romantizm, realizm ve natüralizmle ilgili konu başlıklarıyla teşekkül eder.

Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle'in muhtevası itibarıyla insanoğlunun yüzlerce yıldır süre gelen dil, edebiyat ve kültür alanlarındaki tekamülünün tarihî seyrini resmetmeye çalıştığı görülmektedir. Çeviri eser merkezli bakıldığında birinci fasılda, milattan önce var olmuş ve arkalarında yazılı eserler bırakmış olan halkların tarihleri kısaca anlatılır. Yazılı eserleri, hukuki düzenleri ve bir dinî inanca sahip olmaları sebebiyle tarihî anlatı Mısırlılar ile başlar. Daha sonrasında Fırat ve Dicle havzasında yaşamış olan diğer halklara değinilir. İsmi geçen halkların ortak özelliği yazıyı kullanmış ve eserler tanzim etmiş olmaları, bir dinî inanca sahip bulunmaları ve belirli bir coğrafyada mukim olup kendilerine ait yapılar inşa etmiş olmalarıdır. Loliée diğer taraftan halk anlatılarının nasıl bir halktan bir başka halka intikal ettiğine ve hatta Tevrat'ın bu anlatılardan kimini muhtevi olduğuna işaret eder. Bu durum şu ifadelerle izah edilmek istenir:

İşte yek-diğerine müşâbehetleri tabiat-ı beşeriyenin ayniyet-i ezeliyesinden gayrı bir sebebe hamlolunamayan birtakım efkâr ve ef'âl ve teşkilât ve âsâr-ı müteşâbihe, Asya kıtasının bir başından öbür başına kadar şu suretle tahassul etmekte idi (Loliée, 1901/1319, s. 17).

Asyalı halklar milattan önce hususi kültürleri ile mevcut iken diğer taraftan Hindistan ve Çin'de farklı kültürler neşet eder. Buradaki halklar kendilerine mahsus bir yazı ile eserler verirler ve kendi medeniyetlerini inşa ederler. Farklı coğrafyalarda birbirinden habersiz halkların müşterek bir arayış ve tekâmül hissi ile hareket etmeleri insanın doğasından kaynaklanmaktadır.

Birbirlerinden mesafât-ı baide ile müteferrik ve birbirlerinin ahvâlinde bîhaber nice kavimler dahi mede'l-dühur daire-i vahşette mahsur ve sanâyi ve edebiyattan mehcûr oldukları hâlde, diğer tarafta nice tevâif-i mümtâze reh-peymâ-yı semt-i temeddün ve terakki idi. Elhâsıl Hindistan en kadim en vasi' medeniyet-i şarkiyenin mehd-i şaşaa-nümâ-yı zuhuru olmuştur (Loliée, 1901/1319, s. 18).

Tarih-i Edebi-i Âlem'in tertibi yukarıda iktibas edilen kesitler minvalinde şekillenir. İnsanoğlunun müştereken paylaştığı tekâmül hissi ve arayışı, onun yüzyıllardır süregelen ilerleyişini teşvik eder. Eserde ilgili yüzyıllarda bu çabayı temsil eden halkların insanoğlunun bu maşerî hareketinde üstlendikleri roller selefleri ve halefleri arasındaki bağlara işaret edilmek suretiyle izah edilir. Özellikle yazılı eserler eşliğinde insanoğlunun ortak hafızasının birinden diğerine hangi vasıtalar yoluyla nakledilmiş olduğuna dikkat çekilir. Kadim dünyanın tesis ettiği halitanın erken modern ve akabinde modern çağı ne şekilde bir terkibe kavuşturmuş olduğunun altı çizilir. Romantizm, realizm ve natüralizm gibi modern çağa ait edebiyat akımlarına dair olan açıklamalar ise Türk edebiyatının XIX. yüzyıldaki konumu açısından değerlidir.

Frederic Loliée, eserinde Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot, d'Alambert ve Buffon gibi isimlerin XVIII. yüzyıl Avrupası genelinde önemli etki alanları kurmuş olduğunu söyler. Ona göre, özellikle Voltaire “ezhâmî iş'âl”, Diderot ise “ervâhî teheyycü” ettirirken Rousseau da tabiat karşısında yeni bir duygu ve bakış açısı getirerek Avrupa edebiyatları üzerinde en güçlü etkiyi tesis eder. Bu yüzyılda Fransız edebiyatında egemen olan hümanist yaklaşım da aynı ölçüde Avrupa edebiyatının genelinde yaygınlaşır. Fransız ansiklopedistlerin başını çektiği bu dönemin ardından Almanya'da ortaya çıkan hümanist yaklaşım ve *Aufklärung* hareketi Avrupa genelinde etkili olmaya başlar. XIX. yüzyılın başlangıcı itibarıyla da Gottfried Wilhelm Leibniz, Johann Wolfgang von Goethe, Johann Gottfried Herder, Alexandre von Humboldt, Guillaume Budé ve Carsten Niebuhr gibi isimler felsefe, müzik, edebiyat ve filoloji gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydederler. Farklı alanlarda katedilen bu mesafeye karşılık felsefenin arzu edildiği gibi bütün sorulara cevap veremeyişi insanları şüpheli ve bedbin bir ruh hâline sürükler. “Bu acı ve şifâ-yı nâ-pezir iştibâh kaffe-i kulûbda itikadât-ı metîne, hissiyat-ı ulviye ve teheyycüt-ı azime yerine kaim olmuştur. Hiçbir kimse hissiyatın esbâb ve sevâikinden hiçbirine artık inanma[maktadır]” (Loliée, 1901/1319, s. 166). Bu ruh hâli eşliğinde Lord Byron *Manfred*'i ve *Lara*'yı, Senancour *Obermann*'ı, Ugo de Foscolo ise *Lettres de Jacopo Ortis*'i kaleme alır. İnsanoğlunun hayal kırıklığını ve XVIII. yüzyılın buhranlı iklimini yansıtan bu eserler XIX. yüzyılla birlikte yeni bir edebiyat anlayışını, romantizmi müjdeliler. Loliée'nin görüşünce romantizmin “eda ve müeddası” Almanya'dan gelmektedir. XVIII. yüzyılın sonunda Tieck ve Schlegel kardeşler Orta Çağ'a özgü Roman kültürüne ait şiir ve estetik zevkine ilgi duyan bir hareket meydana getirmişlerdir. Bu sebeple onların bu edebiyat hareketine romantizm adı verilmiştir. Madame de Stael de bu yeni edebî zevki kimi değişikliklerle birlikte Fransa'ya taşımıştır (1901/1319, s. 166-187).

Romantizm uzun yıllar sürmüş olan savaşların ardından ortaya çıkan sosyal hayatın ve insanların barış yılları içinde büründükleri ruh hâlinin yansımasıdır. Bununla birlikte

sosyal hayatta görülen değişimlerle birlikte insanların değişen zevk ve arayışlarına istinaden “hayatın bir mirat-ı in’ikâs”ı” olan güzel sanatlarda yenilik arayışları görülür. Loliée, bunun bir çöküş anlamına gelmediğine, tabii bir süreç olduğuna dikkat çeker. “Zihinde mevcut efkâr-ı müphemden ahlâk ve âdatın tetkikine, ahlâk ve âdatın tetkikinden bizzat heyet-i içtimaiyenin daha ciddi ve daha hatır-nâk olan tetkik-i ahvâline intikal” etmek çağın şartları gereği zaruri olur (Loliée, 1901/1319, s. 201). Avrupanın genelinde tecrübe edilen bu değişimin neticesinde romantizm tabii olarak yerini realizme bırakır. Avrupalı sanatkârlar bu dikkatler eşliğinde yeni bir anlayışla eserler vermeye başlarlar. İngiltere’de Miss Bronte, Miss Gaskell ve George Eliot gibi kadın yazarlar kadınların düştüğü sefaletleri ve sanayi toplumunda görülen geçim sıkıntılarını eserlerinde konu edinirler. Realist sanatkârlar bilimsel düzeydeki ve sosyal hayattaki çalkantıların etkisi altında realizme yönelirler. Sosyal şartlar değiştiğe realizm de yerini başka estetik anlayışlara bırakır, yazar ve şairler yaşadıkları dünyanın gerçeklerini konu edinir hâle gelirler (Loliée, 1901/1319, s. 188-206). Bu dönüşüm esnasında kültürlerarası ilişkiler önemli roller üstlenir. Tarihin belirli bir devresinde tevarüs ettiği birikimi kendisine has özelliklerle yorumlayan bir kültür, çevresindeki diğer kültürleri etkileyebilmiştir.

İnsanlık tarihi nasıl ki insanoğlunun doğası gereği tekâmül etme hareketinin bir sonucu ise edebiyat eserleri de zamanın ruhu ile mezcolan ortak bir dikkatin ve zevkin ürünüdür. Bu ortak duyusun özgün bir ifade tarzı ile temeyyüz edişi bir kültürü diğerlerine kıyasla merkezî konuma taşımakta ve bu sayede medeniyet tarihini müşterek bir tavra sürüklemektedir. Merkez ve çevre ilişkileri sabit olmayıp hayatın kendisi gibi sürekli bir devingenlik hâlinindedir.

Sonuç

Loliée’nin eserinin Türkçeye çevrildiği dönem Türk edebiyatının Batı edebiyatı tesiri altındaki en velut dönemlerinden birine denk gelmektedir. Avrupai tarzda edebî eserlerin verildiği, yazar ve şairlerin edebiyat anlayışlarında Batı edebiyatını ölçü kabul ettikleri bu yıllarda Mehmed Ali Ayni, İstanbul dışındaki görevleri nedeniyle günün edebiyat hayatında faal bir rol üstlenemez. Fakat onun matbuat hayatını yakından takip etmekte olduğu anlaşılmaktadır. *Tarih-i Edebî-i Âlem*’le yakın tarihlerde yayımlanan eserlerde ve tefrika edilen yazılarda Avrupa tarihine ve yüzyılın önemli yabancı yazarlarına dair eserler ortaya koyulur. Ahmet Midhat Efendi’nin ansiklopedik mahiyetteki *Kainat* serisi, Halit Ziya’nın kimi küçük kitapları, Ahmed Şuayb’in *Hayat ve Kitaplar* isimli eseri Osmanlı dışındaki medeniyet ve kültürlerle yönelmiş olan ilginin izdüşümleridir. Bahsi geçen eserlerde kıta Avrupasının coğrafyasına, tarihine, ekonomisine, felsefi ve bilimsel gelişmelerine dair tanıtıcı mahiyette bilgiler aktarılır. Avrupa, insanoğlunun tarihî tekâmülünün XIX. yüzyılla birlikte ulaştığı en yüksek seviyeyi temsil eden bir nitelikte anlatılır. Ansiklopedik tarzda bilgileri ihtiva eden bu eserler çoğunlukla dergilerde tefrika edildikten sonra kitap hâlinde yayımlanırlar. Böylelikle geniş kitleler için birer kaynak eser olarak kullanılmaları amaçlanmış olmalıdır. Biyografi türünde yazıları muhtevi olan çalışmalarda ise şair ve yazarların dışında filozoflara ve bilim adamlarına genişçe yer ayrılır, çalışmaları ve eserleri tanıtılır. Mehmed Ali Ayni de bir Osmanlı aydını olarak benzer ilgiler neticesinde *Histoire des Littératures Comparées: des Origines au XXe Siècle*’i Türkçeye çevirir.

Bu eser aynı zamanda bir ders kitabı ve/veya referans eser mahiyetinde değerlendirilmiş olmalıdır. Bu sayede yabancı dil bilgisi olmayan insanların insanlık tarihine ve edebî etkileşimlere dair bilgi edinebilecekleri bir kaynak eser Osmanlı matbuatına kazandırılır. Gerek Mehmed Galib'in gerekse de Mehmed Ali Ayni'nin ders kitabı mahiyetinde eserler çevirmiş olmaları bu niyette oldukları ihtimalini güçlendirmektedir. Çeviri tarzına bakıldığında ise yalnızca yeterli görülen kadarının nakledildiği anlaşılmaktadır. Aktarılan metinle birlikte insanoğlunun yüzyıllardır süregelen gelişiminin ana hatları tasvir edilir. Farklı coğrafyalarda yaşamış olan toplulukların öznel tarihî tecrübelerinden ise insanoğlunun bir bütün hâlinde nasıl ilerleme kaydettiği anlatılır. Okuyucular teferruata boğulmadan genel bir panorama eşliğinde bilgilendirilmek istenir.

Karşılaştırmalı edebiyat Avrupa'da XX. yüzyılla birlikte kuramsal bir çerçeve kazanır. Öncelikli ilgi alanları Avrupa'yı teşkil eden ulusların kendi aralarında kurdukları ilişki ağları ve ardı sıra gelen oryantalist çalışmalardır. Osmanlı sanatkâları Avrupa bilim ve felsefesinin sağladığı gelişmelere eşlik eden edebiyat anlayışını ve zevkini çağın gerekliliği olarak kabul ederler. Bu kabul onlarda bir süre sonra Batı'yı tanıma merakını ve tanıma ihtiyacını uyandırır. Çeviri faaliyeti bu merak ve ihtiyacın sonucunda ortaya çıkar. Gelenekli sanatın gölgesi altında tecrübe edilen ilk denemeler edebî tartışmalara kapı aralar. İlk edebî çeviriler çoğunlukla Fransız edebiyatından yapıldığı gibi tartışmalar da Fransız edebiyatı ekseninde yürütülür. Bu sebeptendir ki mefhumu zıttından çıkarma yolunu tutan yenileşme taraftarları, gelenekli edebiyatı eleştirmek için Fransız edebiyatını tanıtır ve onu kendilerine örnek alırlar. Bu safhada Fransız nesri ve şiiri Türk edebiyatı üzerinde tesirli olur. Frederic Loliée'nin eseri özetlenen bu tarihi süreç içerisinde Türkçeye çevrilir. Eser, bir yöntem kitabı olmayıp XIX. yüzyılın gelişmeci yaklaşımını yansıtan bir niteliği hazidir. Bu sebeple de bir edebiyat ve medeniyet tarihi olarak çevirmenlerinin dikkatini çekmiş olmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubu Kalemi (DH. MKT), 606-23, 3 Kasım 1902.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), Maarif Nezareti Mektubu Kalemi (MF. MKT), 587-50, 27 Ekim 1901.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), Maarif Nezareti Mektubu Kalemi (MF. MKT), 633-13, 11 Haziran 1902.

Basılı Eserler

- Ahmed Refik (1997). *Lale devri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aksüt, A. K. (1944). *Profesör Mehmed Ali Ayni - hayatı ve eserleri*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Akyüz, K. (1975). *Encümen-i Daniş*. Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Yayınları.
- Asiltürk, B. (2000). *Osmanlı seyyahlarının gözüyle Avrupa*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Aydüz, S. (1997). Lâle Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler. *Divân* (1), 143.
- Mehmed Ali Ayni. (1317). *Küçük tarih*. Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Mehmed Ali Ayni (1901/1319). İfade. *Tarih-i edebî-i âlem* içinde (s. 2-6), Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Ayni, M. A. (1945). *Canlı tarihler - Mehmed Ali Ayni*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Barral J. A. ve Sagnier H. (1319). *Ziraat dersleri* (Mehmed Ali Ayni-Mehmed Kemaleddin, Çev.). Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Birinci, A. (2003). Mehmed Galib Bey. *TDV İslâm ansiklopedisi* (28), 486-488). Ankara: TDV Yay.
- Doumer, P. (1909). *Evlâd-ı vatan* (Mehmed Galib Bey, Çev.). Kostantiniye: Matbaa-i Ebuzziya.
- Findley, C. V. (2012). *Modern Türkiye Tarihi* (Güneş Ayas, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Findley, C. V. (2020). *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (Gül Çağal Güven, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Georgeon, F. (2007). Yasaklı kelimeler: XX. yüzyılın başındaki Osmanlı sansürüyle ilgili bir belge üzerine (Emre Ergüven, Çev.). Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora (ed.), *Mete Tunçay'a Armağan* içinde (s. 191-202). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökçek, F. (2014). *Bir tartışmanın hikâyesi: dekadınlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gréard, O. (1903). Préface. *Histoire des littératures comparées: des origines au XXe siècle* (s. VII-XIII) içinde, Paris: Librairie Ch. Delagrave.
- İhsanoğlu, E. (2022). *Osmanlı modernleşmesinde ilk adımlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaplan, R. (1998). *Klasikler tartışması-başlangıç dönemi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Karal, E. Z. (1999). Tanzimat'tan evvel garplılaştırma hareketleri. Komisyon (ed.), *Tanzimat I* içinde (s. 13-30). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kayahan, M. Ö. (2006). *Divan Yolu'ndan Pera'ya selâmetle: modern Türk şiirine doğru*. Ankara: Hece Yayınları.
- Kayaoğlu, T. (1998). *Türkiye'de tercüme müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Loliée, F. (1901/1319). *Tarih-i edebî-i âlem* (Mehmed Ali Ayni, Çev.). Kastamonu: Kastamonu Vilayet Matbaası.
- Loliée, F. (1903). *Histoire des littératures comparées: des origines au XXe siècle*. Paris: Librairie Ch. Delagrave.
- Nas, H. (2012). *Tanzimat dönemi Türk edebiyatında romantizm-realizm tartışmaları üzerine bir inceleme*. (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Okay, O. (1998). *Batılılaşma devri Türk edebiyatı*. Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi* içinde (s. 69-94). İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Sabev, O. (2013). *İbrahim Mütefferika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2007). *XIX. Asır Türk Edebiyatı* (Abdullah Uçman, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tuğluk, A. (2016). Süleyman Nazif'in Bir Silsile-i Makâlâtı: Garb Edebiyatının Edebiyatımıza Te'siri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8(15), 243-268.
- Unat F. R. (2008). *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi. (2017). *Fransa sefaretnamesi* (Abdullah Uçman, Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.

EK:

**TARİH-İ EDEBÎ-İ ÂLEM VE HISTOIRE DES LITTÉRATURES
COMPARÉES: DES ORIGINES AU XXE SIÈCLE'İN KARŞILAŞTIRMALI
İÇİNDEKİLER TABLOSU**

Chapitre Première

Avant l'Histoire - Les Premières Traces de la Pensée - L'Égypte au Début du Monde Antique-Plusieurs Foyers de Culture Se Révèlent dans la Poussière de la Chaldée - Les Civilisations Coexistantes des Peuple et de Races Superposes le Long de Euphrate et du Tigre-Loin de L'Asie Mineure - Chez les Habitants du Céleste Empire - Sur les Hauts Plateaux de l'Amerique Centrale – Dans l'Inde Védique

Birinci Fasıl

Âsâr-ı İbtidaiye-i Fikriye - Mısrieler ve Keldaniler - Birkaç Medeniyet Merkezi - Choumero – Akadlar -Edebiyat-ı Babiliye - Elam Touraniens- Khittis - Asya-yı Sagirden Uzaklarda - Çin'de, Medeniyet-i Çiniyenin Kademi - Elsin ve Edebiyat-ı Garbiyenin Mehdi Olan Hindistan'da.

Chapitre II

Les Plus Vieux Témoignages du Génie Indien – État Comparatif de l'Asie et de l'Europe – L'Essor de la Poésie Religieuse et Lyrique dans la Littérature Sanscrite – Les Védas – Temps Historique – Migrations des Aryens à Travers le Monde – En Europe – Établissement des Hellènes

İkinci Fasıl

Ârîlerin En Eski Edille-i Dehâsı – Eş'ar-ı Mezhebiye ve Berberiyenin Terakkisi – Veda – Ârîlerin Muhaceretleri – Avrupa'da Helenlerin Teessüsü.

Chapitre III

La Grece avant les Grecs – Origines à Demi Fabuleuses de la Civilisation Hellénique – Le Temps des Aedes – La Periode Homérique – L'Illiade et les Rapsodes

Üçüncü Fasıl

Medeniyet-i Yunaniye'nin Masal Nev'inden Menşei – Aedlerin Zamanı – Devr-i Homer – L'Illiade ve Rapsodes

Chapitre IV

En Dehors de la Grèce – Ignorance Volontaire ou Celle-ci Se Tenait des Autres Pays Civilisateurs – Développements Consécutifs des Foyers Intellectuels de l'Inde, de la Perse,

de la Judée, de l'Etrurie, etc. – L'Hellénisme et “la Barbarie” – Grandeur et Déclin d'une Littérature Unique – Déplacement du Génie Grec – Pergame et Alexandrie – Jusqu'en l'an 540 Avant Notre Ère.

Dördüncü Fasl

Yunanistan'ın Haricinde – Yunanilerin Diğer Memalik-i Temeddun-âveri Kasten Cehilleri – Hindistan ve İran Merakizi Medeniyetinin Terakkisi – Helenizm ve Barbarî – Kablel Milad 540 senesine kadar.

Chapitre V

Avant la Fusion Greco-Latine – Les Premiers Contacts – Commencements de la Poésie Latine – Ruinede la Civilisation Punique – Au Temps de Sylla – Le “Siècle d'Auguste” – L'œuvre Entière de la Civilisation – Grandeur et Déclin – Renaissance des Etudes Philosophiques

Beşinci Fasl

Yunan ve Roma İhtilati- Edebiyat-ı Yunaniyenin Tamamen Roma'ya İntikali- Latin Eş'arının Mebadisi- Punique Medeniyetinin Mahvı - Sylla Devri – Münteha-yı Terakki

Chapitre VI

L'âge d'Argent de la Littérature Latin – Portrait de Trajan – Rome à l'Apogée de sa Dominations – Vue d'Ensemble du Monde Connu, Sous la Règne de Trajan – Déchéance Rapide – Les Derniers Âges des Lettres Grecques et Romaines – Alexandrie, Métropole de l'Orient – Les Philosophes Alexandrie, Métropole de l'Orient – Les Philosophes Alexandrins – Marche Parallèle et Rivale de l'Alexandrinisme et du Christianisme – Le Suprême Effort du Paganisme Transformé – Julien – Au IVe siècle.

Altıncı Fasl

Latin Edebiyatının daha Az Parlak Devri – Müntehâ-yı Terakkiyatına Vardığı Vakitte Roma – Trajan'ın Ahd-i Hükümetindeki Malum Olan Dünyanın Hep Birlikte Manzarası – İnhitât-ı Serî'- Edebiyat-ı Romanya'nın Son Devirleri! İskenderiyye'nin Şarkın Merkezi Oluşu – İskenderiye Feylesofları, İskenderiye Mesleği ile İseviyetin Hareket-i Mütevaziyesi- Julien- Dördüncü Asır

Chapitre VII

La Décadence Artistique Semble Suspendue – Elle est Brusquement Précipitée par l'Invasion des Barbares – Quelque Epaves – État Social et Moral des Peuples de l'Europe du Ve au VIIIe Siècle – Traditions et Poésies des Germains et des Scandinaves – Les Eddas, à leur Genèse – Débris d'Antiquité Classique – Dans l'Empire d'Orient, Silence Presque Universel des Lettres

Yedinci Fasıl

Asar-ı Edebiye ve Ulûmun Revâc-ı Taze Bulması –Tevakkuf-ı Nâgehânî - Barbarların Hücumu, Avrupa Akvamının, Beşinci Asırdan Sekizinci Asra Kadar Hâl-i İctimâi ve Ahlakiyesi

Chapitre VIII

La demi-renaissance carlovingienne – Efforts civilisateurs – Charlemagne, Alcuin, Raban, Maur – Passage troublé du IXe au Xe siècle – Le monde féodal – Les ombres de l'ignorance se sont épaissies de nouveau sur l'Europe

Sekizinci Fasıl

Karlovınjyenler Zamanında Teceddüd – Dokuzuncu Asırdan Onunca Asra Mürûr-Medeniyetin Yeniden Geriye Rücu'

Chapitre IX

Contrastes de Cette Absence Générale de Culture avec l'Etat Brillant des Lettres en Asie, Jusque dans l'Extrême Orient – La Chine, le Japon, le Pays des Khmers et la Perse au Xe siècle – La Science Arabe Depuis le VIIIe Siècle – Tableau de Cette Civilisation: Introduction des Livres Arabes en Orient

Dokuzuncu Fasıl

Şarkta Asar-ı Edebiyenin Hâl-i Revnakı ile Tezadd- Onuncu Asırda Çin, Japon Bilâd-ı Khmers; İran – Sekizinci Asırdan Beda ile Medeniyet-i Arabiyye – Bağdat'ın Edebiyat, Ulum ve Huruf ve Sanâyice Dünyanın Birinci Şehri Oluşu – Kitab-ı Arabiyyenin Memalik-i Garbiyye İthâli

Chapitre X

Formation des nationalités et des langues en Europe. L'idée théologique pèse étouffante sur la poésie populaire et nationale – Avènement de la chanson de geste – Insensiblement celle-ci cède la place au récit d'aventures sentimental et chevaleresque – Le cycle de la Table Ronde – Ses origines – Influence Extraordinaire des Romans de la Table Ronde sur "l'Esthétique" des Jeunes Littératures, Sur les Idées et les Mœurs

Onuncu Fasıl

Avrupa'da Kavmiyet ve Lisânların Teşekkülü – Heyet-i Kenîsâiye ve Efkâr-ı Mezhebiyenin Nüfûz-ı Şâmilesi – Eşar-ı Âmiyânenin Destan Tarzında Manzûmelerle Zuhûru – Cermenlerin Efkârıyla Keltlerin Efkârının İhtilâtu – Table Ronde Romanları – Bunların Efkâr ve Âdât Üzerine İcrâ Ettikleri Nüfûz-ı Fevakâlâde

Chapitre XI

Aspect général du XIIIe siècle – Unité Essentielle des Littératures à Leurs Débuts – Epanouissement Simultané des lettres et des Arts en France, en Angleterre, en Allemagne, chez les Peuples du Midi de l'Europe – Trouvères et Troubadours – Ménestrels Anglo-Saxons – Minnesinger Allemands – La Poésie Populaire Commence à Secouer le Joug des Ambitions Ecclésiastiques et des Abus Féodaux

On Birinci Fasil

On Üçüncü Asrın Levha-yı Umumiyesi – Tekmil Avrupa'da Ulûm ve Edebiyâtın İnkişâfı – İlm-i Hukuk – İlm-i İlahîyyat – Eş'ar – Fransız (Trouvère)leri ve Alman (Minnesinger)leri

Chapitre XII

Genèse Douloureuse d'Un Âge Nouveau – Sombres Aspects du XIVe Siècle – Transformation Violente des Peuples et des Idées – Les Précurseurs de la Reforme – Wicief – Hean Huss, Jérôme de Prague – Prédominance des Faits Politiques et Sociaux sur le Mouvement Incertain des Lettres – Chute de l'Empire d'Orient – Cette Catastrophe Fait Refluer les Lettres Grecques de Constantinople en Italie – Ruine Définitive de la Civilisation Arabe en Espagne – Stérilité Relative de l'Esprit Français – Le Flambeau de la Civilisation est Passé, Depuis un Siècle, aux Mains de l'Italie – Une Première Renaissance

On İkinci Fasil

On dördüncü Asrın Menâzırı – Akvâm ve Efkârın Tahavvülü – Mısbah-ı Medeniyetin Fransa'da İtalya Eline Mürûru – Bir Teceddüd-i Evvel

Chapitre XIII

En Dehors des Tourmentes Sociales du XVe Siècle – Expansion Merveilleuse des Lettres et des Arts en Italie – Réveil de l'Antiquité – Deux Grands Faits Historiques: la Renaissance des Lettres et la Reforme Religieuses – Le Lien qui les Unit; leur Marche Parallèle – Luther, Erasme, Melanchton – Repercussion Lointaine de la Reforme dans les Oeuvres de la Pensée

On Üçüncü Fasil

Ezmine-i Kadimenin Teyakkuzu – Edebiyat ve Sanâyi-i Nefisenin İtalya'da İnbişât-ı Fevkalâdesi – “Rönesans” – Bütün Avrupa'daki Tesirâtı – Rönesans ile Reformun Hareket-i Mütevâziyyesi – Luther Ignace de Loyola ve Trente Meclis-i Ruhbanî – İngiliz, İspanyol, Portekiz ve Slav Edebiyâtın Teşviki–Edebiyat-ı Fransevîyenin Tekrar Tefeyyüzü

Chapitre XIV

Luttes Violentes des Partis et des Doctrines: Calvin à Genève; Jean Knox et le Presbytérianisme en Ecosse – La Contre-Révolution Sociale et Religieuses: Ignace de Loyola; le Concile de Trente

– *Activité Prodigieuse des Esprits à Travers les Maux Sans Nombre qui Accablent les Peuples en Europe et Hors d'Europe – Un Moment d'Arrêt sur les Ruines de Deux Civilisations Exotiques: au Mexique et au Pérou – Les Calamités Publiques n'Entravent pas la Marche des Lettres en Italie, ou Brille le Génie de l'Aristote et du Tasse; en Angleterre, ou C'est le Temps de Shakespeare; en Espagne, ou C'est l'Âge de Cervantès: au Portugal, qui a Vu Naitre le Camoens; et Même en Turquie, dont C'est "l'Âge d'Or" – Retour au Développement de la Littérature Française*

On Dördüncü Fasl

Klasik Devr-i Kebirinin Nihâyeti – 17. Asrın Devr-i Kemâlindeki Hâli – Cermen Dehâsının O Vakitteki İnhâtâtı ile Tezad – Hemen Kâffe-i Akvâm-ı Avrupaiyenin Vadi-i Taklidde Birbirine Müşâbehetleri

Chapitre XV

A l'Aube de la Grande Période Classique – Heures Encore Trouble – Les Errements de l'Italianisme et de l'Hispanisme – Infatuation Générale des Littératures – Concettisme, Cultisme et Préciosité – La Revanche du Bon Sens et du Bon Gout – Le XVIIe Siècle Français à son Apogée – En Angleterre – État des Mœurs Sociales, au Sortir des Jours Sombres du Puritanisme – La Revanche Entière du Plaisir, sous la Restauration des Stuarts: un Mouvement Extraordinaire de Verve Comique – Ou en est Restée la Culture Italienne – En Espagne, en Hollande, en Allemagne – Apres la Guerre de Trente Ans; Tableau d'une Profonde Détresse Morale – Le Siècle "Allemande-Français" – Presque Toutes les Nations Européennes s'accordent à Trahir un Pareil Gout Systématique d'Imitation

On Beşinci Fasl

Devr-i Felsefiyenin Mebâdi-i Meşkûkesi – Ansiklopedi-i Nüvisan – Voltaire, Jean Jacque Rousseau, Diderot – İngiltereden Vürûd, Locke ve Bacon'dan Müstear Efkârın Fransa vasıtasıyla Bütün Avrupa'ya İntikali – 1789 Tarihlerine Kadar İngiliz Kavminin Edebiyatında Bir Tecellisi – Almanya'da Terakki Devrinin Hulûlü – Alman Şâirleri ve Feylesofları – Bu Devr-i Şâşaa-engizden Sonraki Devre-i Edebi – Werther – Romantizmin Dem-i Tulû'

Chapitre XVI

Débuts Incertains de l'Âge Philosophique – Caractère d'Indépendance que Commence à Revêtir la Littérature – Les Encyclopédiste Français – Voltaire; Jean-Jacques Rousseau; Diderot – Commerce d'Idées Entre les Peuples et Particulièrement entre l'Angleterre et la France – Hégémonie Littéraire de Cette Dernière Jusqu'aux Environs de 1789

On Altıncı Fasl

Romantizmin Mebadisi, Tesirâtının Tekmîl Avrupa Üzerine İttisât – Romantizmin Fransa'da, İngiltere'de İtalya'da, Rusya'da Lehistan'da ve İskandinavya Memalikinde Uğradığı Tadilat ve

Eşkal-i Muhtelifesi – Kuvve-i Muhayyilenin Su-i İstimâli – Romantizm Taraftarlarının İfratkârane Hareketleri – Realizmin Zuhuru, Bu Mesleğin Avrupa Edebiyatlarının Başlangıçlarında İktisab Ettiği Şekiller – Romanların Ahlak ve Âdata, Tetebbu-ı Salimi Bırakarak Naturalistlerin En Fenâ Ahlaklarına Geçerek Bozulması – Mesalik-i Cedidenin Zuhuru – Darwin ve Ibsen – Avrupa, Amerika ve Asya Edebiyatlarının Faaliyet-i Müşevveşesi – Bu Mesai-i Mütebâyinenin Fikir ve Hiddete Nasıl Müncer olduğu – Sa'y-ı Takarrüb – Edebiyatların İstikbali